

UOT 37.01

Pərvanə İsa qızı Süleymanova

*Ağdaş Dövlət Humanitar Kollecinin müəllimi,
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
<https://orcid.org/0009-0008-8364-2135>
[https://doi.org/10.69682/arti.2024.91\(6\).163-166](https://doi.org/10.69682/arti.2024.91(6).163-166)*

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ MƏTNLƏRİN ŞAGİRDƏLƏRDƏ NİTQ VƏRDIŞLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA ROLU

Парвана Иса гызы Сулейманова

*преподаватель Агдашского Государственного Гуманитарного Колледжа,
докторант по программе доктора философии
Института Образования Азербайджанской Республики*

РОЛЬ ТЕКСТОВ УЧЕБНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ

Parvana Isa Suleymanova

*teacher of Agdash State Humanitarian College,
doctorial student in the program of doctor of philosophy
at the Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

THE ROLE OF THE TEXTS IN AZERBAIJAN LANGUAGE TEXTBOOKS IN THE FORMATION OF STUDENTS' SPEECH HABITS

Xülasə. Bu araşdırmada orta məktəblərin V-IX siniflərində Azərbaycan dili dərsliklərində göstərilən mətn növlərinin və mövzuların dərsliklərə necə və nə dərəcədə daxil edildiyi müəyyən edilməyə çalışılıb. Bundan əlavə, müxtəlif nəşriyyatlar tərəfindən hazırlanan dərsliklər arasında mətn növü və mövzu baxımından fərqlərin olub-olmaması araşdırılmağa çalışılıb. Əldə olunacaq məlumatlar dərsliklərin hazırlanmasına töhfə verəcəyi üçün mühüm hesab edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dili; mətn; nitq mədəniyyəti; dərslik*

Аннотация. В данном исследовании была предпринята попытка определить, как и в какой степени в учебники включены типы текстов и темы, представленные в учебниках азербайджанского языка в V-IX классах средних школ. Кроме того, была предпринята попытка выяснить, существуют ли различия по типу текста и тематике между учебниками, подготовленными разными издательствами. Полученная информация считается важной, поскольку она будет способствовать подготовке учебников.

Ключевые слова: *Азербайджанский язык; текст; культура речи; учебник*

Abstract. In this research, it was tried to determine how and to what extent the types of texts and topics shown in the Azerbaijani language textbooks in the V-IX classes of secondary schools are included in the textbooks. In addition, it was tried to investigate whether there are differences in terms of text type and subject matter between textbooks prepared by different publishing houses. The information to be obtained is considered important as it will contribute to the preparation of textbooks.

Keywords: *Azerbaijani language; text; speech culture; textbook*

Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının və elmin sürətli inkişafı və dəyişməsi ilə təhsil sahəsində də dəyişiklik və yeniləşmə baş verir. Orta məktəblərdə bütün fənlərdə olduğu

kimi, Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsində də qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq ixtisaslı proqramlar sayəsində mümkün olacaq. Bunun üçün orta məktəblərdə həyata keçirilən Azər-

baycan dili proqramlarının bu dəyişiklik və inkişaflarla ayaqlaşmaq üçün daim nəzarətdə saxlanması, çatışmazlıqların aradan qaldırılması, inkişaf və yenilənməsi tələb olunur.

Təhsil müəssisələrinin göstərdiyi ən böyük cəhdlərdən biri də təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Həm dövlət, həm də özəl təhsil müəssisələrində bütün tədris fəaliyyəti əvvəlcədən hazırlanmış proqram çərçivəsində həyata keçirildiyi üçün təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi vacibdir. Həyata keçirilən proqramlardakı nöqsan və çatışmazlıqlar aradan qaldırıldıqca, cəmiyyətdə elm sahəsində baş verən dəyişikliklərə uyğun olaraq yenidən qurulduqca, başqa sözlə, proqramlar təkmilləşdirildikcə təhsilin keyfiyyətinin yüksələcəyi gözlənilir.

Informasiya və texnologiyalarda baş verən sürətli dəyişikliklər kurikulumda da öz əksini tapır. Məzmun standartları hazırlanarkən şagirdlərin idraki, informativ-kommunikativ və qeyri-iradi fəaliyyətlərinin əhatə olunması, düşünmə, emosional və psixomotor bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bütün standartlar fəaliyyətlərə aid bacarıqlar şəklində ifadə olunmuş, şagirdlərin bilik və bacarıqları ilə bağlı nailiyyətlərini müəyyənləşdirmək diqqət mərkəzində saxlanılmışdır [1, s. 4].

Yenilənmiş Azərbaycan dili kurikulumunda şagirdlərin həyatları boyu istifadə edə biləcəkləri yazma, oxuma, dinləmə və danışma ilə bağlı dil vərdisləri və zehni bacarıqlara yiyələnmələri, bu bacarıqlardan istifadə edərək özlərini fərdi və sosial cəhətdən inkişaf etdirmələri, effektiv ünsiyyət qurmaları tələb olunur. Şagirdlərdə Azərbaycan dilini böyük həvəslə öyrənmək, oxuma və yazma vərdişi qazanmalarını təmin etmək və Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunu elmi cəhətdən aşılamaq üçün dil bacarıqlarının və səriştələrinin inkişafını bütün digər sahələrdə öyrənmə, şəxsi və sosial inkişaf və peşəkar bacarıqlara yiyələnmək üçün ilkin şərt kimi qəbul edilir.

Tematik təsnifat əsasında hazırlanan kurikulumda oxu və yazı nəticələri mətdaxili, mətdənkənar və mətnlərarası oxu vasitəsilə məna yaratmağa imkan verəcək şəkildə qurulmuşdur. Birinci sinifdən səkkizinci sinfə qədər nailiyyətlərin strukturu və iyerarxiyası şagirdlərin əsas dil bacarıqlarının, eləcə də yüksək səviyyəli idrak bacarıqlarının inkişafına töhfə verəcək şəkildə təşkil edilmişdir. Şagirdlərin inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla qrammatika

və orfoqrafiya qaydaları ilə bağlı nailiyyətlər tədricən və artan intensivliklə qurulur.

Azərbaycan dili dərslərinin fəaliyyətə əsaslanan, şagirdyönlü yanaşma ilə, mövzulara uyğun və müxtəlif növ mətnlərlə aparılması nəzərdə tutulur. Azərbaycan dili dərslərində kurikulumun tətbiqi zamanı hər sinif səviyyəsində Azərbaycan dilinin öyrənilməsində şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirməklə onlarda nitq fəaliyyətinin növləri ilə yanaşı, *düşünmə, öyrənmə* və *danışma* bacarıqlarını formalaşdırır. Nəticədə bu dil düşünmə, öyrənmə, danışma vasitəsinə çevrilir [1, s. 4].

Mətnlərin seçimində bütün sinif səviyyələrində hər mövzuda bir neçə mətdən istifadə edilir. Bu mətnlər oxu, dinləmə/izləmə mətnləridir. Dərslərə daxil ediləcək mətnlərin diqqətlə seçilməli olduğunu qeyd edən A. Yılmazerin fikrincə, şagirdə ana dilinə məhəbbət və mütləq vərdişinin aşılmasının yollarından biri də seçilən mətnlərin mövzu və məna baxımından bir-birinə uyğun olmasıdır [2, s. 42].

İ. Arifə görə isə mətn bir çox fərqli səviyyələrdə dillə ünsiyyət qurmaq üçün yaradılmış ifadə və anlama vasitəsidir [3, s. 7]. Dr. Richard Dalton mətni “fikrin və ya təcrübənin yazılı ifadəsi” adlandıraraq onu “dil göstəricilərinin bir-birinin ardınca əvvəli və sonu olan qapalı struktur təşkil etdiyi mənalı struktur” kimi dəyərləndirmişdir. R. Daltona görə, mətn müəyyən bir ünsiyyət kontekstində bir və ya bir neçə şəxs tərəfindən şifahi və ya yazılı şəkildə yaradılan bütöv bir dil sistemidir [4, s. 111].

Azərbaycan dili dərslərində də nitq vərdişlərinin öyrədilməsi üçün müxtəlif mövzularda mətnlərdən istifadə edilir. Bu mövzulardan vətənpərvərlik, milli mədəniyyətimiz mövzularının işıqlandırılması məcburidir. Bildirilir ki, məcburi mövzulardan başqa digər mövzular istəyə bağlıdır və kitab müəllifləri tərəfindən müəyyən edilə bilər. Azərbaycan dilinin tədrisində ibtidai məktəbin birinci sinfindən başlayaraq şagirdlər Azərbaycan dilinin ifadə gücünü əks etdirən, onların dil inkişafına və ehtiyaclarına uyğun gələn ən orijinal mətnlərdən istifadə edilməlidir. İncə həssaslıq ilə hazırlanmış bədii mətnlərlə (nağıl, şeir, hekayə, roman və s.) şagirdlər arasında ünsiyyət prosesi onların daha asan qavramasına, duyğu və anlama bacarıqlarının güclənməsinə, dünya görüşünün genişləndirilməsinə imkanlar yaradır.

Tədqiqatçıların fikrincə, dərslər kitablarına seçiləcək mətnlər öz janrının ən yaxşı nümunələrindən seçilməli, uşağın dil və məna aləminə uyğun olmalı, müəyyən milli, mənəvi, mədəni və s. O, dəyərlərə malik olmalı, estetik keyfiyyətə və bütövlüyə malik olmalı, uşaqlarda oxuyub-anlama, düşünmə, müqayisə və tənqid etmə bacarıqlarını inkişaf etdirəcək, mütaliə mədəniyyəti qazanacaq və dil bacarıqlarını inkişaf etdirəcək xüsusiyyətlərə malik olmalıdır [2, s. 97].

Dili sevmək üçün onu öyrənmək ehtiyacını və dili öyrənərkən insana göstərilən xidmət çox önəmlidir. Şagirdlərə hər fürsətdə bunun məcburiyyət olmadığı, Azərbaycan dili dərslərinə göstərəcəkləri maraq və o dərstdən əldə edəcəkləri uğurun onları gələcəyə hazırlayacağı izah edilməlidir. Şagirdlər bu yolla həvəsləndirilməli və dili öyrənməyə maraqlı olmalıdırlar. Bu marağı artırmaq üçün onlara Azərbaycan dilində olan ən gözəl mətn nümunələri ilə müraciət etmək lazımdır. Bu mətnlərdə uşaq özünü və yaşadığı dünyanı tapmalıdır. Dr. Almas Khan qeyd edir ki, uşaqların ehtiyacları ilə bağlı məlumat və təcrübələrin bədii həssaslığa malik yazıçılar tərəfindən diqqətlə qiymətləndirilməsi və təşkil edilməsi olduqca vacibdir [5, s. 233].

Şagirdlərin mətnləri başa düşmək və hazırlamaq bacarığı, bir sözlə, düzgün ünsiyyət qurmaq üçün lazımi avadanlıq əldə etmək onların yaxşı mətn nümunələri ilə müqayisəsindən asılıdır. Dərslərdəki mətnlər mətn yaratma meyarları olan ahəngdarlıq, uzlaşma, məqsədə uyğunluq, əsaslılıq, informativlik, situasiya və mətnlərarasılıq xüsusiyyətlərinə malik olmalıdır.

Azərbaycan dilinin kurikulumunda mətn növləri iki əsas formada qruplaşdırılır: bədii və informativ. Azərbaycan dilinin tədrisində mətnlər həm də şagirdlərdə bir çox sərişlərin – onların xarakterinin, əxlaqi keyfiyyətlərinin, dünyagörüşünün, sosial bacarıqlarının və s. inkişafını nəzərdə tutur. Lakin digər fənlərdən fərqli olaraq, dil tədrisində mətni oxumaqda əsas məqsəd bilik qazanmaq deyil, informasiyanı qavramaq, onu emal etmək və analoji mətn yaratmaq bacarığını formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Bununla yanaşı, bir daha qeyd etmək lazımdır ki, dil tədrisində mətnlə iş digər fənlərlə inteqrasiyaya geniş imkanlar yaradır [6, s. 85].

Dil tədrisində istifadəsinə görə mətnlərin ötürülmə və təşkil üslublarına görə təsnif edən A. Yılmaz qeyd edir ki, şifahi mətn nitq və ya

sözlə ötürülənlərə, yazılı mətni isə şəkillər, rəqəmlər, qrafika və s. ilə ötürülənlərə aid edilən mətnlərdir. Təşkili üslublarına görə isə mətnləri romanlar, hekayələr, məqalələr, lətifələr, xatirələr, şeirlər və s. kimi təsnif etmişdir [2, s. 107]. İ. Arif isə mətn növləri ilə bağlı qəti təsnifat aparmağın mümkün olmadığını bildirmiş və aşağıdakı mətn növlərinə diqqət yetirmişdir: Hekayə növü, poetik mətnlər, danışıq mətnləri, mətbuat mətnləri, xüsusi informativ mətnlər, funksional mətnlər, didaktik mətnlər [3, s. 19].

Azərbaycan dili dərslərindəki mətnlərin şagirdlərdə nitq vərdişlərinin formalaşdırılmasında effektiv nəticə əldə etmək üçün, aşağıdakı bir sıra şərtlərin gözlənilməsi yüksək nəticələrin əldə olunmasına öz müsbət təsirini göstərə bilər:

-dərslərdə geniş şəkildə qəbul edilmiş müəlliflərin və bu sahədəki əsərlərin ədəbi-mədəni dəyərə malik mətnləri yer almalıdır;

seçilmiş mətnlər ikinci dərəcəli köçürmələrdən deyil, müəllifin əsərindən götürülməlidir;

-dərslərdə *“Bu kitab üçün yazılmışdır”* ifadəsi olan mətnlərdən istifadə edilməməlidir. Yalnız 1-ci sinif dərslərinə dərsləyin müəllif(lər)i tərəfindən yazılmış maksimum iki mətn daxil edilə bilər;

-eyni nəşriyyata məxsus kitablarda bir sinif səviyyəsi üçün seçilmiş mətndən başqa sinif səviyyəsində istifadə olunmamalıdır;

-şagirdlərin duyğu və düşüncə dünyasını zənginləşdirmək üçün eyni müəllif və/və ya şairlərdən maksimum iki mətn (sərbəst oxu mətnləri, o cümlədən dərslər müəllif(lər)inin yazdığı mətnlər istisna olmaqla) seçilməlidir;

-dünya ədəbiyyatından seçilmiş mətnlər dəqiq və keyfiyyətli tərcümələrdən götürülməlidir;

-dərsliyə mövzulara uyğun sərbəst oxu mətnləri daxil edilməlidir;

-dərsliyə daxil edilməyəcək qədər uzun olan roman, hekayə, pyes, dastan kimi əsərlərdən sitatələrdə mətnin əvvəlində ardıcılıqla seçilmiş bölməyə qədər əsərin qısa xülasəsi verilməlidir;

-mətnlərdə tərbiyə baxımından uyğun olmayan ifadələr (arqon və söyüş ehtiva edən elementlər, mənfi nümunə ola biləcək davranışlar və s.) mətnin bütövlüyünü pozmamaya şərti ilə çıxarılsa daha məqsədəuyğun olar;

-mətndə dövrü fərqlərə (orfoqrafiya və durğu işarələri) aid izahatlar dipnot kimi verilməlidir. Bundan əlavə, bu məsələlər tədris məqsədləri üçün istifadə edilə bilər;

-dərs kitabında qəzet xəbəri, reklam, sosial media platformalarında yer alan yazı növləri də dərsliyin müəllifi tərəfindən mətn kimi də istifadə oluna bilər;

Nəhayət, Azərbaycan dili dərsliyi üçün mətnlər seçilərkən diqqətli olmaq lazımdır. Kitablara daxil ediləcək janrlarda uşaq ədəbiyyatı nümunələrindən daha çox istifadə olunmalıdır. Şagirdlərin mütaliə mədəniyyətinə yiyələnməsi prosesində bir addım olan dərsliklər üçün mətnlər seçilərkən uşaq reallığını və uşaq dünyagörüşünü nəzərə alan, bədii həssaslığa malik müəlliflərin mətnlərinə daha çox yer verilməlidir. Kitabın hazırlanması mərhələsində, xüsusən də mətn seçimində bu sahədə mütəxəssislərin rəyi və dəstəyi axtarılmalıdır. Dərsliklərə daxil olan janrlar müxtəlif olmalı və öz janrının ən yaxşı nümunələrindən seçilməlidir.

Problemin aktuallığı. Orta məktəblərdə tədris olunan Azərbaycan dili fənni təhsil proqramının –

kurikulumun vacib hissəsidir. Azərbaycan dilinin tədrisinə yeni yanaşma yalnız dövlət məktəblərində deyil, həm də özəl kollec və liseylərdə öz əksini tapır. Şagirdlərdə nitq vərdişlərini aşılamaq üçün öz ana dilini daha geniş kontekstdə istifadə etmək məqsədilə sərbəst ünsiyyət üçün kifayət qədər bacarıqlar əldə etməsi müəyyən faktorları daxil edir ki, bura bədii mətnlərin öyrənilməsi proqramı da daxildir. Bu vəziyyətdə xüsusi bədii mətnlərin və bədii əsərlərin seçilməsinə, onlarla işləmək üsul və vasitələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Eləcə də şifahi oxunun inkişaf etdirilməsi üçün bədii mətnlərin seçilməsi məqsədilə məşğələnin məqsədini və eləcə də tələbələrin dil səviyyəsini nəzərə almaq məqsədə uyğundur.

Problemin elmi yeniliyi. Azərbaycan dilinin bədii mətnlərlə tədrisi zamanı mətnlərin düzgün seçiminin aparılması yollarını tədqiq etməkdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə aparılan tədqiqat və əldə olunan məlumatları Azərbaycan dili dərslərində də istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu) (I-XI siniflər). (2013), // –Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu, – Bakı.
2. Yılmaz, A. (2019), Ana dili öğretimi // – Ankara, – 216 s.
3. Arif, İ. (2017), Dil öğretiminde metin seçimi // – İzmir, Pala yayınları
4. Richard, D. (2022), Speech formation using texts // – Kopenhagen, Denmark, International Reading Association
5. Dr. Almas, Kh. (2016), Introduction to text linguistics // – London, 305 p.
6. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili üzrə təhsil proqramı (Kurikulumu) (I-XI siniflər). (2023), Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu // – Bakı.
7. Bayramov, A. Məhərrəmov, Z. İsgəndərzadə, M. (2015), Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti // – Bakı.
8. Abdullayev, N. (2013), Nitq mədəniyyətinin əsasları // – Bakı.
9. Balyev, H. Balyev, A. (2014), Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası // – Bakı.
10. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları // (2020), – Bakı, 29 sentyabr

E-mail: parvanasuleyman85@gmail.com

Redaksiyaya daxil olub: 28.11.2024